

ROMAN BUDZINOWSKI

POJĘCIE GOSPODARSTWA ROLNEGO WEDŁUG KODEKSU CYWILNEGO (ROZWAŻANIA NA TLE ART. 55³ K.C.)

1. Nowelizacja kodeksu cywilnego ustawą z 28 VII 1990 r. wprowadziła do treści tego aktu definicję gospodarstwa rolnego¹. Do tego czasu określenie rolniczej jednostki wytwórczej — dla potrzeb regulacji kodeksowej — było zawarte w rozporządzeniu wykonawczym Rady Ministrów z 28 XI 1964 r.² Dokonana zmiana nie jest zabiegiem wyłącznie technicznym. Umieszczenie definicji tego gospodarstwa w ramach części ogólnej, wśród przepisów o mieniu (art. 55³ k.c), stanowi niewątpliwie dowartościowanie tego pojęcia, odpowiada zgłaszanym wcześniej postulatom³. Jednakże ustawodawca nie powtarza dotychczasowej definicji rolniczej jednostki wytwórczej.

Według wyżej powołanego przepisu „za gospodarstwo rolne uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego”. Już na pierwszy rzut oka widać, że omawianemu pojęciu została nadana nowa treść. Z tego względu dotychczasowe opracowania wyjaśniające znaczenie terminu „gospodarstwo rolne” w prawie cywilnym w dużej mierze straciły swą przydatność. Istnieje więc pilna potrzeba zaanalizowania powołanej definicji legalnej rolniczej jednostki wytwórczej. Obok oczywistych motywów praktycznych za tą analizą przemawiają także względy teoretyczne. Wszakże w prawie rolnym gospodarstwo rolne traktowane jest jako podstawowa kategoria pojęciowa. Jej poznanie i określenie służy rozwojowi teorii tej dyscypliny.

¹ Ustawa z 28 VII 1990 r. o zmianie ustawy — kodeks cywilny; Dz. U. 1990, nr 55, poz. 321.

² Zob. § 2 rozp. RM z 28 XI 1964 r. w sprawie przenoszenia własności nieruchomości rolnych, znoszenia współwłasności takich nieruchomości oraz dziedziczenia gospodarstw rolnych; Dz. U. 1983, nr 19, poz. 86; Dz. U. 1988, nr 10, poz. 73 oraz nr 29, poz. 202; Dz. U. 1989, nr 23, poz. 122. Rozporządzenie to utraciło moc na podstawie rozp. RM z 12 XII 1990 r. w sprawie warunków dziedziczenia ustawowego gospodarstw rolnych; Dz. U. 1990, nr 89, poz. 519.

³ Zob. M. Jakubek, *Wybrane problemy nowelizacji kodeksu cywilnego*, Państwo i Prawo 1988, nr 2, s. 107.

Przystępując do sformułowania celu niniejszych rozważań należy zaznaczyć, że normatywne ujęcia rolniczej jednostki wytwórczej mają charakter instrumentalny, służą do realizacji określonych celów społeczno-gospodarczych. Z tego względu są one bardzo zróżnicowane. Zawsze jednak odzwierciedlają pewną koncepcję kształtowania stosunków prawnych w rolnictwie. Na tle omawianego pojęcia powstaje zwłaszcza pytanie, czy jest to koncepcja nowoczesna? W szczególności zaś trzeba rozstrzygnąć, w jakim stopniu pojęcie gospodarstwa rolnego z art. 55³k.c. odpowiada wymogom współczesnego rolnictwa? Poszukując odpowiedzi, uzasadnione jest przeanalizowanie trzech zagadnień, tj. prawnej struktury gospodarstwa rolnego, podstawy jedności składników zorganizowanych w gospodarstwo rolne oraz prawnej kwalifikacji i funkcji materialnych składników tego gospodarstwa⁴.

2. Ekonomiczne pojęcia gospodarstwa rolnego są konstruowane (mniej lub bardziej wyraźnie) w oparciu o kategorie czynników produkcji rolnej, tj. ziemię, pracę, kapitał i organizację⁵. Są to czynniki odpowiednio wyodrębnione i zorganizowane. Rolnicza jednostka wytwórcza nie jest zbiorem dóbr jednorodnych, lecz pewną jednością ekonomiczną bardzo złożoną. W omawianej definicji legalnej ustawodawca ujmuje gospodarstwo rolne również jako zespół różnorodnych składników. Omawiając strukturę tego zespołu, celowe jest zwrócenie uwagi na produkcyjny i majątkowy aspekt gospodarstwa. Uzasadniona jest także klasyfikacja jego składników na materialne i niematerialne.

Gdy chodzi o te pierwsze, w skład rolniczej jednostki wytwórczej wchodzi grunty rolne, grunty leśne, budynki lub ich części, urządzenia oraz inwentarz. Jak więc widać, zakres tych składników jest bardzo szeroki. Jednakże — wbrew pozorom — ich wyliczenie nie jest wyczerpujące. Jeszcze pod rządem rozporządzenia wykonawczego z 1964 r. i sformułowanej tam definicji zauważono, że gospodarstwo rolne obejmuje również wytworzone produkty rolne⁶. Uzasadnienie opierało się na stwierdzeniu, że skoro roszczenie o zapłatę za sprzedane produkty wchodzi do całości gospodarczej (jako prawo związane z prowadzeniem gospodarstwa), to tym bardziej one same. Powyższe rozumowanie może również służyć do obrony twierdzenia, że zapasy — aczkolwiek pominięte w art. 55³ k.c. — mogą również stanowić składnik rolniczej jednostki wytwórczej.

⁴ Wyodrębnienie tych zagadnień oraz ich analizę na szerokim tle normatywnym i doktrynalnym przeprowadzam w pracy *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym* (w druku).

⁵ Por. np. definicje gospodarstwa rolnego w ujęciu ekonomicznym w: W. Pytkowski, *Organizacja i ekonomika gospodarstw*, Warszawa 1976, s. 122; T. Rychlik, W. Kosieradzki, *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*, Warszawa 1981, s. 55; A. Stelmachowski, B. Zdzienicki, *Prawo rolne*, Warszawa 1987, s. 41.

⁶ Zob. J. S. Piątowski, w: F. Błahuta, J. S. Piątowski, J. Policzkiewicz, *Gospodarstwa rolne. Obrót, dziedziczenie, podział*, Warszawa 1967, s. 32.

Analizowany przepis abstrahuje od uprawnień podmiotu względem składników gospodarstwa, co jednakże nie znaczy, że są one nieistotne z prawnego punktu widzenia. Charakteryzują one bowiem majątkową strukturę warsztatu rolnego. Już dawno zostało podkreślone, że chodzi nie o nieruchomości (grunty) rolne, co o określone prawa na tych nieruchomościach⁷. Stwierdzenie to dotyczy także innych składników. Trzeba jednakże zauważyć, że ustawodawca nie ogranicza obecnie całości gospodarczej tylko do tych nieruchomości (gruntów) rolnych, które stanowią własność określonej osoby (osób). Tym samym w skład gospodarstwa rolnego — z prawnego punktu widzenia — mogą wchodzić grunty np. dzierżawione. Można więc powiedzieć ogólnie, że ustawodawca nie traktuje warsztatu rolnego jako jednostki (wyłącznie) własnościowej.

W skład gospodarstwa rolnego wchodzi także „prawa i obowiązki związane z jego prowadzeniem”. Tę formułę, zgodnie z postulatami doktryny⁸, należy rozumieć dość szeroko. Jako przykład omawianych tu praw, składników gospodarstwa, można wymienić: prawa wynikające z zawartych umów kontraktacyjnych, z umów ubezpieczenia mienia i ziemiopłodów, oszczędności w bankach przeznaczone na cele inwestycyjne itd. Natomiast gdy chodzi o obowiązki, można wskazać na obowiązki wynikające ze wspomnianych już umów kontraktacyjnych, umów ubezpieczenia mienia, zwrotu pożyczek pobranych na cele inwestycyjne itd.⁹ Mimo tak szerokiej formuły zaliczenie określonych praw czy obowiązków do gospodarstwa rolnego (jako związanych z jego prowadzeniem) nasuwa w praktyce wątpliwości. Trudno byłoby z góry określić, jakie elementy majątkowe wchodzi w skład rolniczej jednostki wytwórczej. Rozstrzygnięcie tego problemu wymaga odwołania się do konkretnej instytucji prawnej oraz dokonania oceny sytuacji faktycznej. Inny jest np. zakres praw i obowiązków — składników gospodarstwa rolnego w świetle przepisów o dziedziczeniu, a inny w przepisie art. 526 k.c.

Z prawnego punktu widzenia zatem prawna struktura rolniczej jednostki wytwórczej jest bardzo złożona. Ustawodawca nie sprowadza gospodarstwa rolnego tylko do jednego składnika, tj. do gruntów rolnych. W strukturze prawnej dominuje organizacja czynników materialnych. Nie występuje natomiast organizacja pracy, aczkolwiek jest ona pośrednio obecna poprzez odpowiednie zharmonizowanie dóbr. Jednakże

⁷ Tak J. S. Piątoski, *Uwagi o dziedziczeniu ustawowym gospodarstw rolnych według kodeksu cywilnego*, Studia Prawnicze 1970, nr 26-27, s. 171.

⁸ Zob. J. S. Piątoski, w: *System prawa cywilnego*, t. IV — *Prawo spadkowe* (pod red. J. S. Piątoskiego), Wrocław 1986, s. 78 oraz — na tle art. 526 k.c. — A. Lichorowicz, *Stosowanie art. 526 k.c. w obrocie prawnym*, Studia Prawnicze 1982, nr 3-4, s. 211.

⁹ Bliżej na ten temat zob. J. Nadler, *Pojęcie indywidualnego gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Wrocław 1976, s. 91-92 i podaną tam literaturę.

aspekt produkcyjny nie odzwierciedla całej prawnej struktury rolniczej struktury rolniczej jednostki produkcyjnej. Nie do przyjęcia jest, jak się słusznie zauważa, kwalifikacja całości jako zbioru rzeczy¹⁰. Omawiając tę strukturę należy dostrzegać także aspekt majątkowy, który — wraz z rozwojem stosunków prawnych z otoczeniem — będzie coraz bardziej złożony i skomplikowany.

3. Skoro gospodarstwo rolne jest ujmowane jako zespół różnorodnych składników, to istotne jest określenie, w jaki sposób prawo konstruuje ich jedność. Patrząc z ekonomicznego punktu widzenia, rolnicza jednostka wytwórcza jest zespołem czynników zorganizowanych w celu realizacji określonego zadania. Na tym zasadza się związek między poszczególnymi elementami, który — z uwagi zwłaszcza na przestrzenny charakter produkcji rolnej — nie musi mieć charakteru łączności fizycznej. Związek ten można nazwać organizacyjno-funkcjonalnym. Zapewnia on gospodarstwu rolnemu jedność techniczno-ekonomiczną.

Ustawodawca, posługując się w art. 55³ k.c. szeroką formułą „całości gospodarczej” odwołał się do więzi organizacyjno-funkcjonalnych jako podstawy jedności składników zorganizowanych w gospodarstwo rolne. Zrezygnował natomiast z występującego w definicji z rozporządzenia wykonawczego z 1964 r. dotychczasowego kryterium własności (odnoszonego do nieruchomości rolnych). Dzięki temu jedność mogą stanowić składniki nie będące własnością tej samej osoby. Jeśli więc mówi się o rolniczej jednostce wytwórczej jako o zorganizowanej całości gospodarczej, to nie przesądza się — tym samym — tytułu władania gruntami czy innymi składnikami wchodzącymi w jej skład.

Funkcjonalna więź między poszczególnymi materialnymi składnikami gospodarstwa rolnego opiera się na dwóch elementach. Z jednej strony bazuje ona na obiektywnych właściwościach tych składników i ich usytuowaniu względem siebie, z drugiej zaś — na subiektywnym akcie włączenia ich do procesu gospodarowania. Dzięki organizatorskiej działalności podmiotu składniki materialne wchodzi trwale w skład warsztatu rolnego. To właśnie określony podmiot, by zrealizować przyjęty cel ekonomiczny, organizuje (w gospodarstwo rolne) instrumenty swojej działalności. Słusznie zatem twierdzi się w literaturze, że podmiotowy aspekt kryterium całości gospodarczej pochłania aspekt przedmiotowy¹¹. Jednakże rola elementu subiektywnego nie jest jednakowa co do wiązania poszczególnych składników w jedną całość gospodarczą. Jest ona zapewne znacznie mniejsza co do łączenia poszczególnych części powierzchni

¹⁰ Tak np. W. Pańko, *O prawie własności i jego współczesnych funkcjach*, Katowice 1984, s. 155.

¹¹ Zob. J. Nadler, *Pojęcie indywidualnego gospodarstwa*, s. 63.

ziemskiej. Pamiętać tu także trzeba o tym, że to ustawodawca łączy z nieruchomościami (gruntami) rolnymi określony kierunek aktywności, tj. rolnicze ich wykorzystywanie¹². Natomiast rola czynnika subiektywnego jest decydująca co do wiązania rzeczy ruchomych i łączenia ich z nieruchomościami.

Jak wskazuje art. 55³ k.c., ustawodawca odnosi kryterium całości gospodarczej tylko do związków między składnikami materialnymi. Natomiast składniki niematerialne (prawa i obowiązki związane z prowadzeniem gospodarstwa rolnego) wiąże z już zorganizowaną całością składników materialnych. Dzięki przyjęciu kryterium całości gospodarczej możliwe jest konstruowanie rolniczej jednostki wytwórczej o najszerszym zakresie elementów składowych. Można także budować jedność złożoną z kilku już zorganizowanych całości gospodarczych (gospodarstw rolnych). Wypada także zauważyć, że wprowadzenie konstruowanie zespołu różnorodnych składników w jedną całość w oparciu o omawiane kryterium odrywa się od związków prawnorzeczowych, ale w konkretnej sytuacji więzi organizacyjno-funkcjonalne mogą nakładać się na związki między takimi elementami, jak rzeczy główne, części składowe, przynależności i pożytki.

4. Poszczególne materialne składniki gospodarstwa rolnego są względem siebie komplementarne. Jedne zwiększają użyteczność innych, a wszystkie łącznie umożliwiają gospodarowanie i osiąganie określonego celu. Jednakże ich kwalifikacja prawna oraz rola w ramach zorganizowanego zespołu ani nie jest jednakowa, ani — w dłuższym czasie — niezmienna. Ponadto różne jest znaczenie poszczególnych składników dla rolnej kwalifikacji tego zespołu, w niejednakowym stopniu determinują one także jego organizację i funkcjonowanie.

Ustawodawca wymieniając w art. 55³ k.c. elementy składowe gospodarstwa rolnego, nie nawiązuje do wyżej wspomnianych kategorii prawnorzeczowych. Odwołuje się raczej do pojęć ekonomicznych, odzwierciedlających produkcyjny charakter rolniczej jednostki wytwórczej. Już samo określenie składnika podstawowego jako „grunty rolne” charakteryzuje gospodarczy walor części powierzchni ziemskiej. W rezygnacji z posługiwania się — w omawianej definicji legalnej — terminem „nieruchomości rolne” należy widzieć kolejny przejaw odchodzenia od traktowania gospodarstwa rolnego jako wyłącznie jednostki własnościowej¹³.

¹² Zob. art. 23 ust. 1 ustawy z 26 III 1982 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych; Dz.U. 1982, nr 11, poz. 79 z późn. zm.

¹³ Wprawdzie ustawodawca w art. 46¹ k.c. traktuje pojęcia nieruchomości rolnych i gruntów rolnych jako synonimy, jednakże to rozstrzygnięcie terminologiczne nie da się przenieść na regulacje pozakodeksowe, w których treść „gruntów rolnych” nie zawsze jest identyczna z cywilnoprawnym rozumieniem nieruchomości (gruntów) rolnych.

W świetle art. 55³ k.c. grunty rolne nie obejmują budynków i ich części oraz urządzeń. Te elementy, stanowiące w ujęciu prawnorzeczowym części składowe, w analizowanej definicji są wymienione osobno. W ten sposób ustawodawca, abstrahując od prawnego tytułu korzystania z tych składników, eksponuje ich walor produkcyjny i włączenie do całości gospodarczej. Nie muszą więc one stanowić części składowych gruntu wchodzącego w skład gospodarstwa¹⁴. Oderwanie się od kategorii prawnorzeczowych widoczne jest także w posługiwaniu się terminem „inwentarz”. Jest to nazwa zbiorcza, obejmująca maszyny i zwierzęta (a więc rzeczy ruchome w rozumieniu k.c.) służące do prowadzenia działalności rolniczej i włączone do procesu gospodarowania. Ustawodawca zatem dopuszcza taką możliwość, by inna osoba była właścicielem gruntu rolnego, a inna maszyn i urządzeń. W sumie więc rzeczy ruchome, jako inwentarz gospodarstwa, nie muszą stanowić przynależności gruntu rolnego¹⁵.

Wśród materialnych składników gospodarstwa rolnego grunty rolne pełnią szczególną rolę. Przesądzają one o rolnej kwalifikacji całego zespołu¹⁶. Inaczej mówiąc, jeśli ten czynnik nie występuje, gospodarstwo nie może być — w świetle art. 55³ k.c.—określone jako rolne. Grunty rolne nie zawsze zajmują w organizmie gospodarczym pozycję centralną. Oparcie jedności składników zorganizowanych w gospodarstwo rolne na kryterium całości gospodarczej umożliwia różne ustawienie elementów składowych względem siebie. Może być więc tak, że w ramach całości pozycję centralną zajmą inne składniki niż grunty rolne (np. stado zwierząt) i im będzie przyporządkowane wykorzystanie pozostałych czynników produkcji. Tym samym ustawodawca w omawianej tu definicji odchodzi od tzw. „ziemiocentryzmu”¹⁷ i lepiej odzwierciedla złożoność nowoczesnego, doinwestowanego i specjalistycznego gospodarstwa rolnego. W takim bowiem gospodarstwie maleje znaczenie ziemi, a wzrasta rola maszyn i urządzeń oraz więzi organizacyjnych między składnikami.

5. Przeprowadzone rozważania uprawniają do sformułowania czterech ogólnych wniosków.

Po pierwsze — według art. 55³ k.c. gospodarstwo rolne nie jest trak-

¹⁴ Jednakże części składowe gruntu wchodzącego w skład gospodarstwa rolnego nie zawsze będą składnikami rolniczej jednostki wytwórczej. Dla przykładu — nie będzie takim składnikiem młyn znajdujący się „na terenie” gospodarstwa, a służący do prowadzenia działalności zarobkowej.

¹⁵ Jednakże przynależności gruntu rolnego zawsze będą miały dodatkową kwalifikację jako inwentarz gospodarstwa.

¹⁶ W świetle art. 55³ k.c. żaden inny składnik gospodarstwa takiej roli nie pełni.

¹⁷ O potrzebie odejścia od tzw. „ziemiocentryzmu” pisał A. Stelmachowski w: *Ewolucja pozycji właściciela indywidualnego gospodarstwa rolnego w PRL*, pod red. A. Stelmachowskiego i P. Czechowskiego, Warszawa 1989, s. 6.

towane jako jednostka (wyłącznie) własnościowa. Odejście od dotychczasowego, tradycyjnego ujęcia wyraża się zarówno w prawnej strukturze warsztatu rolnego, w podstawie konstruowania jedności oraz w prawnej kwalifikacji i funkcji składników w ramach zorganizowanej całości gospodarczej. Co więcej, ustawodawca abstrahuje od praw przysługujących określonej podmiotowi (podmiotom) w stosunku do elementów składowych rolniczej jednostki wytwórczej. Dla istnienia gospodarstwa rolnego ważne jest, by poszczególne składniki materialne stanowiły lub mogły stanowić z gruntami rolnymi zorganizowaną całość gospodarczą.

Po drugie — w analizowanej definicji rolnicza jednostka wytwórcza ujęta jest od strony przedmiotowej, tj. jako zespół odpowiednio zorganizowanych składników. To ujęcie odpowiada swoistemu charakterowi regulacji kodeksu cywilnego. Nie odzwierciedla ono jednak całości zjawiska, gdyż w gruncie rzeczy pomija aspekt funkcjonalny gospodarstwa rolnego¹⁸. Dopiero z funkcjonalnego punktu widzenia można scharakteryzować zarówno określoną działalność, zorganizowany zespół składników jak i status podmiotu prowadzącego tę działalność w formie właśnie gospodarstwa rolnego. Kodeksowa definicja rolniczej jednostki wytwórczej służy szeroko rozumianemu obrotowi i pełni przede wszystkim funkcję ochronną. Dla potrzeb regulacji tego aktu prawnego przedmiotowe ujęcie warsztatu rolnego można by dziś uznać za wystarczające. W przyszłości może zająć potrzeba szerszego uwzględnienia aspektów funkcjonalnych gospodarstwa rolnego, tj. nawiązania do ekonomicznej kategorii przedsiębiorstwa rolnego. W szczególności należałoby wprowadzić szerokie pojęcie działalności rolniczej. Dotychczasowe wyrażenie „działalność wytwórcza w rolnictwie” (art. 46¹ k.c.) ogranicza sfery aktywności podmiotu prowadzącego gospodarstwo rolne tylko do tych, które są związane z rolniczym wykorzystywaniem gruntu.

Po trzecie — w ramach ujęcia przedmiotowego omawiane pojęcie rolniczej jednostki wytwórczej ma charakter uniwersalny. Ustawodawca zrezygnował z kryterium obszaru gruntów rolnych jako wyróżnika warsztatu rolnego. Co ważniejsze, nie jest to już pojęcie, które odnosi się tylko do rolnictwa chłopskiego. Dotyczy ono bowiem wszystkich rolniczych jednostek wytwórczych niezależnie od tego, jaki podmiot je prowadzi (osoba fizyczna czy prawna). Tym bardziej więc uzasadnione było umieszczenie definicji gospodarstwa rolnego w ramach części ogólnej kodeksu cywilnego. Inna rzecz, że akt ten (w obowiązującym brzmieniu) zawiera przepisy szczególne regulujące zagadnienia

¹⁸ Należy jednakże zauważyć, że w ujęciach przedmiotowych jest pośrednio obecny element funkcjonalny, skoro organizacja gospodarstwa rolnego jest jakby pochodną organizacji samej działalności. Znajduje on wyraz np. w rozważanej wcześniej formule zaliczającej do rolniczej jednostki wytwórczej prawa i obowiązki związane z prowadzeniem gospodarstwa rolnego.

związane przede wszystkim z gospodarstwami indywidualnymi („chłopskimi”).

Po czwarte — obecne ujęcie rolniczej jednostki wytwórczej w art. 55³ k.c. jest o tyle tradycyjne, że zakłada obecność gruntów rolnych, nie zrywając z tzw. „gruntową” koncepcją rolnictwa¹⁹. W tym sensie nie odpowiada ono nowoczesnemu pojmowaniu tego działu gospodarki. Szczególne przepisy kodeksu cywilnego dotyczące gospodarstwa rolnego (np. w zakresie dziedziczenia czy zniesienia współwłasności) nie odnoszą się więc do tych rolniczych jednostek wytwórczych, w których grunt rolny nie występuje. Wydaje się, że to rozstrzygnięcie ustawodawcy wymagałoby zmodyfikowania.

THE CONCEPT OF AGRICULTURAL REAL ESTATE ACCORDING TO THE CIVIL CODE (ART. 55³)

S u m m a r y

The article investigates the concept of agricultural real estate according to Art. 55³ of the Civil Code. In particular, the author poses the question to what extent this concept corresponds with the requirements of modern agriculture.

Three issues have been analysed in detail: the legal structure of an agricultural real estate, the basis of unity of components arranged into an agricultural real estate and the legal qualification and functions of particular material components of an agricultural real estate. The author concludes that the legislator does not treat an agricultural real estate as a unit of ownership only, but approaches this issue from the objective angle. For the time being, such an approach may be considered sufficient. However, in the future there may appear the need to pay more attention to functional aspects of an agricultural real estate, and thus the reference to the economic category of an agricultural real estate may prove necessary. At present, the concept of an agricultural productive unit assumes the presence of agricultural land. This is why the Civil Code provisions on agricultural real estates are not applicable to agricultural productive units that do not have such land. The author postulates to amend the Code provisions adequately.

¹⁹ Postulat oparcia definicji gospodarstwa rolnego na innym niż ziemia czynniku produkcji rolnej zgłaszali, jeszcze przed zmianą kodeksu cywilnego, M. Błażejczyk i A. Stelmachowski, *Nowe zjawiska w produkcji rolniczej i pararolniczej a ustroj prawny polskiego rolnictwa*, Państwo i Prawo 1989, nr 1, s. 39.